

DISKUSIJAS PAR MIGRĀCIJAS JAUTĀJUMIEM LATVIEŠU SABIEDRĪBĀ 19. GS. 2. PUSĒ–20. GS. SĀKUMĀ: VIEDOKĻI, ARGUMENTI, EMOCIJAS

Abstract

Discussions on the migration problem in the Latvian society: opinions, arguments, emotions (1860s-1910s)
Development of the discussions on Baltic peasant migration from 1860s to 1914 is analyzed in the article, using the Latvian periodicals. Migration was diversely judged during the European modernization in the 19th century but in the Latvian society attitude against peasant out-migration remained protractedly critical. The early opinions were moralizing critics of the peasant migration, frequently published by clergy. Furthermore, descriptions of levity of the out-migrants permanently remained an important part of the discourse on migration. In the 1870s emerged the idea that the out-migration is a normal phenomenon of a modernizing society. From one side improvement in the economic freedom of the Latvian peasants was defended by the ideologists of the Latvian national movement, from the other side the demographic and cultural sustainability as well was crucially important for the same ideology. After the Revolution of 1905 in some discussions the leftist idea of proletarian cosmopolitanism emerged but the role of the national idea remained strong, at the same time recognizing importance of the economic aspects during out-migration. Thus in the discussions on migration traditionally characteristic ethnic (German-Latvian), political (left or conservative ideologies) and other boundaries were effectual only partially.

Atslēgas vārdi: migrācija, zemnieku pārceļošana, modernizācija, latviešu periodika.

Raksta mērķis ir pēc latviešu periodikas materiāliem analizēt viedokļus par Baltijas latviešu zemnieku pārceļošanu uz citām Krievijas guberņām 19. gs. 2.pusē un 20. gs. sākumā, pētot diskusiju mērķus, intensitāti, dalībniekus un satura attīstību, taču neanalizējot vērtējuma atbilstību Baltijas situācijai konkrētajā laikposmā (t.i. konfrontējot ar citiem avotiem un Baltijas sociālās (agrārās) vēstures pētījumiem). Diskusiju formas un satura analīze ir nozīmīga ievērojot tās saistību ar pārceļotāju paštēlu, sociālekonomiskās situācijas vērtējumu, tas arī ir viens no pārceļošanas problēmu salīdzināmiem aspektiem reģionālā kontekstā.

Diskusijas par pārceļošanu Eiropā: atšķirības no Baltijas

Diskusijas par izceļošanas jautājumu bija būtiska pārceļošanas vēstures sastāvdaļa citās Eiropas valstīs un atšķirīgie argumenti analizēti vairākos pētījumos. Piemēram, vācu zemēs diskusijās par emigrācijas jautājumiem būtisks bija labdarības un palīdzības motīvs, prasības pēc valsts atbalsta, arī virzība uz organizētu pārceļošanu. Savukārt tās vērtējumi sadūrās starp emigrāciju kā sociālās „drošības spilvenu”, lai novērstu revolūciju un no otras puses – pārceļošanu kā cilvēkresursu zaudēšana ekonomikai, militārajam resoram u.tml. (Bade 2001: 30–32). Lielbritānijā vērtējumus noteica valsts politika un intereses, tādējādi būtiskākais jautājums bija nepieciešamība mainīt emigrantu izvēlētos virzienus par labu Lielbritānijas kolonijām un valsts atbalsts emigrācijai (Rose 1959: 193–195).

Baltijai līdzīgāki bija atsevišķi aspekti diskusijās par zviedru emigrāciju uz Ameriku. Konservatīvā skatījuma ietvaru veidoja premisa, ka pietekami nodrošināts Zviedrijas

iedzīvotājs tiek saagitēts pārceļot, turklāt to pārliecinot, ka negatīvais viedoklis par pārceļošanu radīts, lai varētu izmantot lētu darbaspēku. Līdzīgi argumenti tika izmantoti arī Baltijā. Paralēli tam pastāvēja liberālais skatījums ar uzskatu, ka mērena emigrācija palīdz uzlabot apstākļus dzimtenē palicējiem. Šajās diskusijās konservatīvie pārmeta liberālās pozīcijas paudējiem patriotisma trūkumu, savukārt, pretējā virzienā tika vērsti pārmetumi, ka konservatīvās puses patriotisms ir maldīga izpratne par tiesībām melot par dzīves apstākļiem jaunajās dzīvesvietās un aicināt palikt neapskaužamajā zemāko sociālo slāņu situācijā dzimtenē (Barton 1994: 71–80).

Diskusijām Eiropā atšķirībā no Krievijas un Baltijas, aktīvāka bija amatpersonu un organizāciju iesaistīšanās polemikā par pārceļošanu arī ārpus tiesību aktu izdošanas, diskusijas Baltijā ietekmēja politiskās līdzdalības trūkums. Pārējie diskusiju dalībnieki bija tikpat dažādi kā Baltijā – to vidū gan pārceļotāji, gan dzimtenē palikušie. Zviedrijas vai Norvēģijas gadījumā diskusija bija arī daudz aktīvāka, veidojoties pat atsevišķam publicistikās literatūras tematiskajam virzienam – „grāmatai par Ameriku”. Būtiska atšķirība Rietumeiropā bija zinātniskas izpētes rezultāti vai vismaz zinātnieku sagatavoti materiāli kā diskusijas veicinātāji un tās sastāvdaļa. Svarīga atšķirība bija arī Krievijā ierobežotā atklātā aģitācija pārceļošanai (īpaši emigrācijai), kas ietekmēja pārceļošanas tēlu, salīdzinot ar valstīm, kur pārceļošanas aģenti, savu interešu realizēšanai veidoja arī informācijas vidi (Abbott 1969: 3–4).

Diskusiju un intensitāte un vērtētāji

Problēmorientētu rakstu skaits par pārceļošanas jautājumiem latviešu presē bija salīdzinoši neliels kā 19. gs. 60. gados, tā arī pirms 1. pasaules kara. Ārpus konkrētām pārceļošanas kampaņām, latviešu presē gadā caurmērā tika publicēti tikai daži plašāki pārceļošanas vērtējumi – presē galvenokārt rakstīja par konkrētu koloniju attīstību, nereti tikai par sadzīviskiem sīkumiem. „Baltijas Vēstnesis” 1883. gadā publicēja 13 rakstus, kuros galvenokārt atainoja pārceļotāju sabiedrisko dzīvi un sadzīvi, tikai viens raksts bija veltīts pasu izdošanas un t.s. „ārpuspagastnieku” jautājumam. 20. gs. sākumā, piemēram, „Tēvijā” 1904. gadā iznākušajos 52 numuros tika publicēti vairāk kā 45 ziņojumi par latviešiem ārpus Baltijas, taču nevienā no tiem nebija plašākas analīzes. Kopumā interese par pārceļošanu par problēmu pastāvīgi saglabājās, tomēr aktīva publiska diskusija veidojās reti. Diskusijas aktīvākas bija tikai lielu pārceļošanas kampaņu laikā, īpaši 19. gs. 60.-70. gados. Tieši agrīnie negatīvie piemēri, īpaši K. Valdemāra „Novgorodas kampaņa” ilgāk saglabāja savu lomu argumentu izvēlē pārceļošanas nosodījumam. Kopš 19. gs. 90. gadiem un īpaši 20. gs. sākumā aktuāls jautājums bija emigrācija ārpus Krievijas impērijas (asas diskusijas izraisīja pārceļošana uz Brazīliju). Savukārt, 19.-20. gs. mijā uzmanības centrā izvirzījās ar migrāciju

cieši saistītais „laukstrādnieku jautājums” – raksti par laukstrādnieku pārceļošanu, tās vēsturi un sekām, arī latgaliešu un lietuviešu laukstrādnieku piesaistīšanu, vācu un krievu kolonizāciju Baltijā.

Daudzu rakstu autorus mūsdienās noteikt ir sarežģīti, taču savu viedokli par pārceļošanu izteica vērtētāji ar ļoti atšķirīgu izglītības līmeni, sociālo statusu un pieredzi.

Sākotnēji latviešu presē būtiska loma bija garīdznieku viedoklim, to galvenokārt atspoguļoja „Latviešu Avīzes”, autoru vidū bija arī tās redaktors Rūdolfs Šules, kurš pārceļošanu asi kritizēja un nosodīja ar didaktisku piemēru palīdzību, taču pēc 19. gs. 60. gadiem mācītāju aktivitātes publicistikā par pārceļošanas jautājumiem mazinājās. No latviešu skolotāju vidus par pārceļošanas jautājumiem rakstīja galvenokārt tie, kuri paši bija strādājuši kolonijās Krievijā vai arī sūtīja korespondences no savas darbavietas. Savukārt, pazīstamākie latviešu sabiedriskie darbinieki diskusijās par pārceļošanu aktīvāk savu viedokli izteica 19. gs. 60.-70. gados, kad „Novgorodas kampaņas” dēļ tas bija viens no nozīmīgiem dienaskārtības jautājumiem, par to rakstīja Krišjānis Kalniņš, Rihards Tomsons, Indriķis Alunāns, protams, arī Krišjānis Valdemārs un citi. Ievērojams bija pašu kolonistu rakstīto korespondenču īpatsvars – izglītotākie vai aktīvākie kolonisti iesūtīja informāciju par dzīvi kolonijās, taču galvenokārt sadzīviska rakstura, reti minot kopējo pārceļošanas vērtējumu.

19. gs. beigās-20. gs. sākumā darbojās arī daži latviešu pārceļošanas vēstures interesenti – latviešu koloniju karti sastādīja Rīgas Latviešu biedrības Etnogrāfiskā muzeja pārzinis Matīss Siliņš un ne tikai Siliņš, bet arī cits RLB aktīvistis Kārlis Graudiņš, lūdza piesūtīt materiālus par koloniju ģeogrāfiju, vēsturi un iedzīvotāju skaitu. K. Graudiņa interešu virziens bija demogrāfiskie procesi Baltijā, to saistība ar sociālajām, ekonomiskajām parādībām, tomēr plašākas, apkopojošas publikācijas diemžēl netika sagatavotas. Būtisks bija statistiķa Margēra Skujenieka devums pārceļošanas cēloņu un nozīmes izpētē, tāpat arī Miķeļa Valtera mēģinājumi pārceļošanas novērtējumā samērot kreiso aprindu sociāli kritiskos un nacionālos argumentus. Tomēr būtiska problēma bija pētnieciski orientētu darbu trūkums diskusijās.

Vērtējumu mērķis, funkcijas un nozīme

Atbilstoši rakstu kritiskajai ievirzei (vismaz sākotnējā posmā līdz 19. gs 80. gadiem), vizizplatītākais mērķis bija aicināt pārceļošanu kā alternatīvu vērtēt kritiski vai radīt tādu pārceļošanas tēlu, kas veicinātu tās ierobežošanu. Agrīnajā posmā 19. gs. 60.-70. gados pretrunu objekts bija tas, ka jaunlatviešiem simpatizējošajā sabiedrības daļā sociālās mobilitātes pieauguma kritika tika uztverta kā apdraudējums zemnieku individuālajām brīvībām, attiecīgi papildinot citas pastāvošās domstarpības starp Baltijas politisko un saimniecisko eliti un latviešu daļu, vēlāk arī dažādām latviešu sabiedrības grupām. Tomēr

pārceļošanas negatīvo seku dēļ, pārceļošanas jautājumā nebija vērojams tik izteikts viedokļa dalījums pa tradicionāli aktuālajām politiskās, sociālās un etniskās piederības līnijām, īpaši latviešu sabiedrisko darbinieku grupu vidū. Vērtētāji viedokļu apmaiņā iesaistījās īslaicīgi un neveidojās polemizējošas „nometnes”, kuras aktīvi aizstāvētu savu viedokli.

19. gs. 60. gados, agrīnajā zemnieku pārceļošanas posmā, izplatīti bija raksti par „biedinājumu pārceļotājiem”, kuriem bija jārosina emocijas (empātiju, nosodījumu u.tml.), jāatur pārceļotāji vai arī pozitīvi jāizceļ dzimtenes apstākļi, lai noliegtu pārceļošanas nepieciešamību. Šo publikāciju mērķis bija novērst situāciju, kad zemnieki „neticēja vairs ne kungiem, ne mācītājiem, nei pašai valdīšanai – nedz arī tiem, kas aizgājuši un pārnākuši teica, ka tur tikai purvs”, cita starpā arī stiprinot nostāju, ka Dievam patīkama ir savu grūtību panešana un darbs dzimtenē (Šulcs 1865, Dzirne 1871 et. al.). Vācu elites nepatika pret jaunlatviešu idejām, arī nesenās diskusijas par salīdzinoši liberālā pasu nolikuma pieņemšanu, tāpat arī zemnieku izceļošana ārpus Baltijas kā jauna parādība un citi aspekti, saasināja diskusijas 19. gs. 60. gados. Nepārprotami politiska ievirze bija „Latviešu Avīžu” pārmetumiem par K. Valdemāra piedāvāto pārceļošanu uz Novgorodas guberņu laikā, kad vācbaltiešu elite un minētais izdevums cīnījās pret „Pēterburgas Avīzes” iznākšanu. Cenšoties atturēt zemniekus no pārceļošanas, gan slēpti gan atklāti tika norādīts uz „Pēterburgas Avīžu” un tās līdzstrādnieku lomu pārceļošanas apzinātā veicināšanā (Labāk zīle 1865). Neveiksmīgā pārceļošana bija viens no labākajiem piemēriem, lai parādītu jaunlatviešu „ideoloģijas maldīgumu” un zemnieku nesagatavotību pārceļošanas brīvībai. „Pēterburgas Avīzes” tika slēgtas 1865. gadā, taču vēlāk pārceļošanu centās attaisnot laikraksts „Baltijas Vēstnesis”, kurā nepārprotami tika norādīts uz „Latviešu Avīžu” ieinteresētību Valdemāra personīgā kritikā, - „Voldemār kunga pretinieki, kas tam īpaši no tā laika bija cēlušies, kad tas 1862. gadā „Pēterburgas Avīzes” dibināja, tagad [t.i. Novgorodas pārceļošanas neveiksmju kontekstā – T.Ķ.] turēja laiku par izdevīgu savu ienaidnieku uzreiz pilnīgi nospiest” (Latvieši Novgorodes 1869). Šis vērtējums spilgti iezīmēja „Baltijas Vēstneša” pozīciju un mēģinājumus atjaunot „Pēterburgas Avīžu” aizstāvētos ideālus.

Kopš 19. gs. 70. gadiem par būtiskāku rakstu funkciju kļuva pārceļotāju informēšana, sagatavošana saimniekošanai jaunajā dzīvesvietā, tāpat arī diskusijas rosināšana sabiedrībā par pārceļošanas jautājumiem (t.i. izvirzīt pārceļošanu kā problēmu). 19. gs. 70. gadu sākumā (1872.-1873. gads „Mājas Viesī”, „Baltijas Vēstnesī”), mazinoties sākotnējai ažiotažai un pārceļošanas brīvībai kļūstot ierastai, parādījās pirmie aicinājumi pētīt un izprast Baltijas zemnieku pārceļošanas iemeslus, apstākļus un ietekmi, neaprobežojoties ar parādības kritiku vienas vai otras Baltijas politiskās pozīcijas ietvaros. Tika norādīts, ka būtiski ir runāt par pārceļotāju vieglprātību, bet vēl būtiskāk būtu meklēt skaidrojumus tam, „kādēļ ļauži

Valdemāra kunga, vai kāda cita vadīšanai padevušies bija, un vienmēr vēl vadoņus meklē” (Porten 1873). Tomēr kopumā pārceļošanas tēls tika uzturēts negatīvs, ikreiz izceļot negatīvos piemērus vieglprātīga lēmuma pieņemšanā. Jāņem vērā, ka, piemēram, arī pats K. Valdemārs noraidīja izceļošanu kā vispārēju zemnieku problēmu risinājumu (Kozins 1958: 148). Saimniecisko argumentu nozīmes nostiprināšanos neatrauti no argumentiem par nepieciešamību apkarot pārceļotāju vieglprātību, apliecināja materiālo apstākļu izvērtējumā balstītu rakstu parādīšanās arī „Latviešu Avīzēs” (Šteinhardts 1871). Tomēr vairāk informējot lasītāju par situāciju izceļošanas galamērķos, mazinājās arī pārceļošanas vispārējā novērtējuma nozīme (Pērkons 1884). 19.-20. gs. mijā izplatījās arī ideja par pārceļošanas institucionalizāciju pēc Rietumu parauga – ar izceļošanas birojiem, palīdzības biedrībām. M. Valters norādīja, - ar to, ka tiktu publiski pausts nosodījums, klāstīta negatīvā pieredze vai arī vienkārši atmests ar roku, sakot, lai katrs „dara kā grib”, nebūs līdzēts tajā, lai emigrācijas apstākļus atvieglotu pat tad, ja mēs emigrāciju nosodītu (Valters 1915).

Ņemot vērā „Dienas Lapas” un vēlākās kreisās inteliģences kritiskāko pozīciju pret Baltijas situāciju, atšķirīgai attieksmei būtu jāveidojas arī pārceļošanas vērtējumos, tomēr tas bija vērojams tikai fragmentāri. To noteica spēcīgā nacionālā argumenta loma arī jaunās paaudzes kreisās, kritiskās inteliģences ietvaros, tāpat emigrācijas saimniecisko seku skaidrojumos tika konstatēts, ka masveida izceļošanas gadījumā, mazinoties konkurencei mazinātos arī kalpu un laukstrādnieku atalgojums. Raksturīgi, ka tieši „Dienas Lapā” izskanēja visasākā kritika pret pārceļošanu uz Brazīliju (Baltijas Vēstnesis 1890). Savukārt, pēc 1905. gada revolūcijas kā apdraudējums tika uztverta vācu un krievu kolonizācija Baltijā.

Salīdzinoši nedaudzu rakstu uzdevums bija vervēt pārceļotājus (pārceļošanas veicināšana). Taču kopš K. Valdemāra piedāvājuma zemniekiem apvienoties zemes pirksānai Novgorodas gubernā, laiku pa laikam latviešu presē tika publicēti raksti ar mērķi piedāvāt zemi pārdošanai vai rentēšanai citās gubernās. Lai arī raksta autori nereti centās īstenot savas intereses, tomēr šādu rakstu parādīšanās veicināja informācijas apriti par dažādiem galamērķiem (Latviešu dzīve 1871). Baltijas gadījumā pārceļošanas atklāta propaganda bija salīdzinoši reta, turpretī Eiropas pārceļošanas vēsturē tas bija ne tika viedoklis, bet arī uzņēmējdarbības veids (Richards 1985: 251). Spilgtākie gadījumi pārceļošanā ieinteresēto personu vai ar pārceļošanas ideju „aizrauto” aktīvā darbībā bija pārceļošana uz Brazīliju (P. Zālīte, K. Balodis, 20. gs. sākumā – Jānis Gūtmanis).

Speciāli pētāms jautājums ir dažāda veida informācijas ietekme uz pārceļošanas praksi, taču līdzšinējie pētījumi par Baltijas un Eiropas zemnieku pārceļošanas vēsturi liecina, ka informācijas lasījums, tās darbības veids mērķauditorijā varēja nesakrist ar raksta mērķiem un funkcijām, respektīvi, eventuālie pārceļotāji lasīja tā, kā gribēja izlasīt un atrada

apliecinājumu savām nepamatotajām cerībām (Tā kā 1894). Piemēram, pārceļošanas laikā uz Novgorodas guberņu publicētās jebkādas kritiskās atsauksmes par pārceļotāju dzīvi kādu laiku tika iedomātas kā „no kungiem iepirktu” pārceļotāju meli, neskatoties uz šādas informācijas nepieciešamību un pārceļotāju daļas vieglprātību (Šulcs 1865).

Vērtējumu saturs un hronoloģija

Vispārīgajos rakstos par pārceļošanas problēmu vissvarīgākie bija divi jautājumi – pārceļošanas cēloņi un jautājums par pārceļošanas ietekmi uz Baltijas sociālekonomisko situāciju, latviešu nācijas attīstību. Tomēr ilgajā laika posmā argumenti mainījās visai maz.

Viens no veidiem, kā analizēt skatījumus uz Baltijas zemnieku pārceļošanu, būtu sadalīt nosacīti pretējos argumentus, šajā gadījumā tie izvēlēti, ievērojot dominējošās vērtību jomas un vērtējuma kritēriju. Pārceļošanas vērtējumu dalījums pēc noteiktiem kritērijiem ir visai sarežģīts, ņemot objektīvo pārceļošanas cēloņu un seku kompleksa sarežģītību, vērtējuma elementu sajaukšanos, tāpat arī viedokļus „pa vidu” starp nosacītajiem pretstatiem.

1. tabula. Izvirzītie elementi pārceļošanas novērtējumā:

Dominējošās vērtību jomas	„Garīgais”	„Materiālais”
Vērtējuma kritērijs	„Kolektīvais”	„Individuālais”

Ar nosacīti „garīgo” jomu saistītie argumenti bija „nācijas pašsaglabāšanās” aspekti, identitāte – kultūras piederība un valoda. Savukārt, ar „materiālo” saprasti dažādi izvirzītie saimnieciskie apsvērumi. Nošķīrums starp „individuālo” un „kolektīvo” apzīmē jautājumu, vai no pārceļošanas vērtētāja pozīcijas ir pietiekami konstatēt, kā savu stāvokli jaunajā dzīvesvietā novērtē pārceļotājs individuāli, vai arī pārceļošanas novērtējumā būtiskākie ir argumenti par nācijas „kopējām interesēm”. Ja garīgo vai materiālo argumentu novērtējums bija raksta tematikas u.c. apstākļu noteikts, tad individuālais vai kolektīvais novērtējuma kritērijs ir būtisks jautājums gan valsts un sabiedrības pozīcijas veidošanā mūsdienās, gan arī konfrontācijā ar citu avotu materiāliem.

Vērtību jomas pārceļošanas novērtējumā: „garīgais” aspekts

Pārceļošanas cēloņus garīgā un materiālā nošķīruma aspektā raksturoja pretnostatījums starp vieglprātību un nabadzību, kura viena vai otra pārceļošanas veida gadījumā autoruprāt noteica lēmuma pieņemšanu par pārceļošanu. Tā, piemēram, 1890. gadā „Latviešu Avīzēs” publicētajam viedoklim, ka izceļošanu galvenokārt nosaka „dzimtās vietas apnikšana”, „kurnēšana, nepacietība, nepateicība” un vēlme pēc „vieglas dzīves” oponēja citi autori, norādot, ka izceļošana skaidrojama ar pragmatiskiem argumentiem – mantošanas tiesībām, nepieciešamību un iniciatīvu meklēt labākus peļņas avotus.

Uzmanības centrā nonāca tieši „pārceļotāju vieglprātība”. Mācītājs Fridrihs Dzirne 1871. gadā rakstot par pārceļošanu un ziņu izplatīšanos, lietoja apzīmējumu „apstulbotie”, tā paspilgtinot pārceļotāju daļas nespēju pieņemt pamatotu lēmumu par pārceļošanas derīgumu [Dzirne 1871]. Līdzīgi secinājumi tika izdarīti arī vēlāk, uzsverot identitātes, piederības dzimtenei nozīmi [R.T. 1897]. Tomēr nebūtu pamata viennozīmīgi noraidīt minētos argumentus kā neatbilstošus situācijai – pārceļošanas vēsture parāda, ka psiholoģiskie, vērtību un komunikācijas aspekti bija ļoti būtiski faktori pārceļošanā. Arī Miķelis Valters, kurš uzsvēra materiālo apsvērumu prioritāti, norādīja, ka „zināma daļa izceļotāju vienmēr ies pasaulē dzīti vienīgi no dziņas pēc tālās nezināmās laimes” [Valters 1915]. Viedoklis par „pārceļotāju vieglprātību” savu objektivitāti zaudēja tad, kad to izvirzīja vienpusīgi, t.i. kā izšķirošo argumentu.

Pēc 1905. gada revolūcijas vērtējumos parādījās arī cita veida emocionalitāte, pretējs vērtējums „dzimtenes mīlestības”, „īpašo saišu” minēšanai, tā bija rūgtuma pilna, pat nihilistiska attieksme – „no dzimtenes man paliks atmiņā tikai mūsu muižnieki ar viņu privilēģijām pār darba rūķi-zemnieku un soda ekspedīcijas” [Latviešu izceļotāji 1907]. Pēc 1905. gada revolūcijas būtiska bija diskusija pēc publikācijām par pārceļošanu un nacionālo jautājumu laikrakstā „Dzīve” 1909. gadā. M. Valters kritizēja minētajā laikrakstā pausto kosmopolītisko viedokli, uzsverot, ka emigrācijā, pat tad, ja tā paver plašākus kultūras dzīves apvārsņus, nacionālā kultūra un valoda būtu noraidāma kā nevajadzīgas, jo sociālā piederība nav mākslīgi atraujama no nacionālās pašapziņas. M. Valters norādīja, ka „izturēties kritiski pret primitīvo tautiskumu ir noderīgi, bet tai pašā laikā jāsargājas atvieglināt spēli biržnieku starptautībai, no kuras vēl mazāk labuma sagaidāms, nekā no politiski neizkoptā nacionālisma” [Valters 1914: 11–24].

Garīgās dzīves aspektu dominance daļu vērtējumu noveda ne tikai pie objektīvām bažām par nācijas pastāvēšanas nākotni, bet arī pie spekulatīviem apgalvojumiem par to, ka „latvju īpatnējais un dzīvais gara avots svešumā lēnām pamirst un izsīkst” vai arī, ka „svešumā latvis nespēj pilnu un varenu dzīvi dzīvot” [Latvju dzīves 1911]. Viens no būtiskajiem argumentiem pārceļošanas negatīvās ietekmes raksturošanai bija „iedzimtā dzimtenes mīlestība” [Par mūsu aizgājējiem 1889]. Šie argumenti laiku pa laikam tika aktualizēti jau kopš 19. gs. 60. gadiem, kad tie emigrācijas novērtējumā dominēja.

Tomēr „nācijas pašsaglabāšanās” kontekstā bija arī daudz konkrētāki un būtiskāki apsvērumi. Pamatoti kā būtisks arguments pārceļošanas negatīvajām garīgajām sekām (īpaši izmantojot kolektīvo vērtējuma kritēriju) tika minēta pārtautošanās un demogrāfiskais aspekts kopumā [J.S. 1914]. Demogrāfiskās ietekmes novērtējumā pastāvēja pretēji viedokļi – 1873. gada polemikā „Mājas Viesī” no vienas puses tika norādīts, ka 2-3 tūkstoši cilvēku, kuri ik

gadu izceļojot no Vidzemes un Kurzemes guberņām nav draudoši uz pozitīvā dabiskā pieauguma (ap 15 000 gadā) fona [Par ļaužu iziešanu 1873]. Savukārt, pretrakstā tika aicināts jau savlaicīgi paskatīties uz Baltijas zemnieku pārceļošanu ilgākā laika termiņā, norādot, ka 19. gs. 70. gadu sākuma šķietami nelielie rādītāji var pāraugt laukstrādnieku trūkumā, kas sarežģītu rentnieku un gruntnieku stāvokli [Porten 1873]. Tāpat par negatīvu iezīmi tika nosaukta vietējo iedzīvotāju tradīciju un dzīvesveida pārņemšana, kas noteiktos apstākļos degradē pārceļotāju kultūras līmeni, sasniegumus [Vanags 1904].

Pārceļošanas novērtējuma kritēriji: „kolektīvais” aspekts

Kolektīvā un individuālā kritērija nošķiruma būtību raksturo „Baltijas Vēstnesī” 1890. gadā publicētās pārdomas par latviešu pārceļošanu: „var aiziešana, īpaši pūļiem visai mūsu dārgai tēvijai tikai nākt par postu un labums varbūt var rasties tikai retam aizgājējam pašam” [Latviešu aiziešanas 1890]. Sarežģītākais jautājums attieksmes veidošanā pret pārceļošanu, protams, bija un ir nevis tas, vai pārceļošana ir atbalstāma no kopējo interešu viedokļa, bet gan tas, kurš aspekts būtu jāizvirza priekšplānā.

Jau no tradicionālajiem moralizējošajiem negatīvajiem pārceļošanas piemēriem 19. gs. 60. gados tika attīstīta ideja ne tikai par individuālām kļūdām nākotnes alternatīvu izvēlē, bet arī par īpašām kolektīvām, tautas vai sociālā slāņa kopējām iezīmēm un vērtībām, kuras veicina pārceļošanu. Būtiska loma bija jau iepriekšminētajai daudzkārt presē atkārtotajai idejai pārceļotāju „vieglprātību”, „pakļaušanos aģitācijai”, „spītību” u.tml. Tāpat nosodījumos parādījās piemēri, kuros tika atainoti „laimes meklētāji”, kuri apzināti pārceļo no vienas vietas uz otru, cerot veiksmīgāk iekārtoties. M. Valters šo parādību skaidrojis ar pastāvošo konjunktūru – sākotnēji pārceļotāju turību veidoja iespēja zemes īpašumu iegādāties par salīdzinoši zemu cenu, apstākļos, kad īpašuma cena ir augšupejoša, taču konjunktūras maiņa (t.i. īpašumu cenu celšanās) izraisīja zināmu dezorientāciju, pašapziņas un mērķa zudumu [Valters 1915; Par mūsu aizgājējiem 1889]. Likumsakarīgi, ka pārceļošana tika izvirzīta arī kā zemnieku vērtību sistēmā iesakņotā, bet ne vienmēr īstenojamā ideāla „savš stūrītis, savš kaktiņš zemes” realizēšanas mēģinājums. Laikrakstā „Zemkopis” 1913. gadā šo neskaidro, taču iespējams objektīvo un taisnīgo ideālu nozīmi raksturoja sekojoši: „Gandrīz katrs strādnieks, kam liktens lēmis tēvijai maizi ēst „ar sviedriem savā vaigā”, cerē un ilgojas pēc labākas pasaules – tādas: kur rēgotos kaut jel cik no laimes vinnesta; kur nebūtu vismaz uzpūtīgo lielmaņu un uzbāzīgo, nešpetno līdzcensoņu, kas nežēlīgi dzen uz augšu cenu un nomu par katru dzīves vietīņu” [Latviešu aizgājēji 1913].

Ja līdz 20. gs. sākumam secinājumi par negatīvajām rakstura īpašībām pārceļotāju vidū galvenokārt tika izdarīti individuālu piemēru kontekstā, tad laikā pēc 1905. gada revolūcijas runa jau bija par kopēju negatīvu tautas īpašību vai sabiedrības vērtību

identificēšanu. Piemēram, „Jaunā Dienas Lapa” 1913. gadā salīdzināja dažādu tautu pieejas bagātību iegūšanai – latvieši atrodoties pa vidu starp angļu un krievu pieejām: pirmie cer uz bagātību apgūstot amatu un tad uzcītīgi strādājot, otrie – nepārtraukti sapņo, ka varētu kļūt par loterijas uzvarētāju vai atrast nozaudētu naudu [Zelta zemes 1913].

Otra problēma, kas tika izvirzīta rakstos bija saistīta ar sociālo pārmaiņu rezultātiem. Latviešu jaunās paaudzes daļai 20. gs. sākumā, salīdzinot ar iepriekšējām paaudzēm bija ievērojami brīvākas nākotnes izvēles iespējas un atšķirīgi ideālie dzīves modeļi. Latviešu laikraksti pārmeta pārceļotājiem, ka katrs, kurš skolu pabeidzis „grib būt par „kungu” un baidās pielikt rokas pie rupjāka darba”. Runa nebija par nicīgu attieksmi pret latviešu iespējām kāpt pa sociālās hierarhijas „kāpnēm”, bet gan par priekšstatiem sabiedrībā, kuri lika izvēlēties tās vai citas nākotnes alternatīvas [Andr. L. 1914]. Tomēr šie argumenti par rakstura iezīmju vai „laikmeta samaitājošās dabas” ietekmi bija ierobežoti – tos varēja attiecināt uz Krievijas mācību iestādēs studējošajiem vai pārceļotājiem uz pilsētām.

Vērtību jomas pārceļošanas novērtējumā: „materiālais” aspekts

Sākotnējais ar saimniecisko jomu saistītais arguments rakstos „pārceļotājiem par biedinājumu” galvenokārt bija pārceļotāju nespēja samērot dzīves apstākļus dzimtenē ar iespējamajiem apstākļiem jaunajā dzīvesvietā un drīzāk tika saskatīta materiālā stāvokļa nenovērtēšana, nevis objektīvas grūtības [Labāk zīle rokā 1865; Par latviešu aiziešanu 1896]. Taču jau 1870. gadā „Baltijas Vēstnesī” tika uzdots jautājums, vai vēl ar vien pie visas izceļošanas vainīgi „uzmusinātāji”, norādot, ka „tādām pasakām gan neviens vairs netic, jo kur kam labi klājas, tur to ne lēti izvilsī. Tur vajag dziļākai saknei būt” [Kurzemes aizgājēji 1870]. Vēlāk par 19. gs. 60. gados izplatīto saukli „paliec savā zemē un uzturies ar pieticību” tika norādīts, ka „maz gan šādi rakstītāji zināja, kā īsti smēķēja tā „pieticība” [Reinhahs 1880]. Jautājums par pārceļošanas cēloņiem saimnieciskās attīstības kontekstā lielā mērā aptver visas Baltijas agrārās vēstures problēmas, taču šajā kontekstā būtiski ir atzīmēt, ka presē tika izvirzīti arī citi pētīšanas vērti aspekti ārpus tradicionāli norādītā pārāk vispārīgā „zemes trūkuma” un citiem līdzīgiem pareiziem, taču maz paskaidrojošiem apzīmējumiem.

Jau iepriekš minētie demogrāfiskie aspekti būtiski bija ne tikai „nācijās pašsaglabāšanās”, valodas un citu aspektu kontekstā, bet arī pārdomājot Baltijas pārceļošanas saimnieciskās sekas. Neatkārtojot iepriekšminētos pretrunīgos vērtējumus, jāatzīmē vēl citi skatījumi: Kārlis Graudiņš un citi autori nācijās attīstības kontekstā kā negatīvu parādību izvirzīja jaunu vīriešu intensīvo pārceļošanu, kura mainīja arī ģimenes veidošanas iespējas un atstāja negatīvas demogrāfiskas un saimnieciskas sekas [Graudiņš 1893]. Tāpat Pēteris Bērziņš 1884. gadā pauda satraukumu, ka „izšķērdētāji, dzērāji un citi nederīgi ļaudis pagastā

paliek atpakaļ”, norādot, ka nopietni jāsatraucas par pagastu attīstības iespējām, spēju ar nodokļiem uzturēt pagasta funkcijas u.tml [Bērziņš 1884].

Jautājums par iedzīvotāju skaitu un apdzīvotības raksturu Baltijā praktisku aktualitāti sasaistē ar migrāciju ieguva 19. gs. 90. gadu nogalē un 20. gs. sākumā, izvirzoties t.s. „laukstrādnieku jautājumam” [Andr.L. 1914]. Pirmā plašākā šīs problēmas apspriešana bija 1897. gadā, reaģējot uz Jelgavas Lauksaimniecības biedrības ierosinājumu tai kļūt par starpnieku laukstrādnieku algošanai citās Krievijas guberņās [Jelgavas Lauksaimniecības 1897]. Taču šajā kontekstā diskusiju degpunktā galvenokārt bija pārceļošana no laukiem uz pilsētām nevis izceļošana no Baltijas [Par laukstrādnieku 1909; Latviešu izceļošanas 1911].

Norādot uz pārceļošanas negatīvajām saimnieciskajām sekām, tika izvirzīti arī argumenti, ka zaudējumus nes vēlāko pārceļotāju izglītošana, kas tālāk „labuma nedod nekāda” [A.B. 1910]. Laikrakstā „Tēvija” 1893. gadā tika lēsts, ka viena cilvēka audzināšana un skološana Kurzemē varētu izmaksāt ap 1500 rubļu, tādējādi gada laikā guberņa zaudējot vismaz vairāk kā vienu miljonu rubļu [Graudiņš 1893]. Šie argumenti, mainoties zaudējumu aplēsēm, laiku pa laikam dažādos rakstos tika atkārtoti [Lauku iedzīvotāju 1900].

Viens no retajiem autoriem, kurš norādījis uz pozitīvajām pārceļošanas sekām, turklāt arī kolektīvā līmenī, bija Janis Jansons (Brauns), kurš 1902. gadā vēsturiskā zemnieku izceļošanas attīstības novērtējumā uzsvēra emigrācijas tiesību dabiskumu un loģiskumu, kā arī ekonomisko efektu – tā darba tirgus regulējošo iespaidu un iespēju strauji attīstīties pilsētām. Tāpat J. Jansons uzskatīja, ka neviens no tiem, kas sākotnēji pēc pārceļošanas tiesību iegūšanas izceļoja, nedzīvoja sliktāk kā Baltijā palikušie [Jansons 1923]. Pēc 1905. gada revolūcijas sociāldemokrātiem dažkārt tika pārņemta pārceļošanas aģentu un pārceļošanas atbalstīšana – laikraksts „Latvija” pārceļošanas uz Sibīriju un emigrācijas kontekstā 1907. gadā rakstīja: „brīdinātājiem pārmeta pat savtīgus nolūkus, kuri mēģinot gājēju šķiras saistīt dzimtenē, lai vietējiem izsūcējiem būtu lētāks darba spēks” [Paegle 1907]. Tomēr pārceļošana nebija izšķirošo jautājumu vidū ideoloģisko pozīciju veidošanā latviešu sabiedrības dzīvē.

Pārceļošanas novērtējuma kritēriji: „individuālais” aspekts

Mēģinājumi daļēji attaisnot pārceļošanu, ievērojot saimnieciskos apstākļus, rezultējās arī lielākā individuālās izvēles respektēšanā jau kopš 19. gs. 70. gadiem [Šteinhards 1871]. Daļa raksturīgo argumentu apkopoti 1910. gadā publicētajā viedoklī „Jaunajās Latviešu Avīzēs”. Šajā rakstā, pirmkārt, izceļošana tika traktēta kā labākā no divām sliktām izvēlēm – vai palikt par „nožēlojamu algādzi” dzimtenē, vai arī vismaz izmēģināt savu laimi; otrkārt, latviešiem kā jaunai tautai ir nepieciešams visiem spēkiem iziet cauri kapitāla uzkrāšanas stadijai, lai pakāpeniski izskaustu nacionālo kritēriju Baltijas sociālekonomiskajā gradācijā, emigrācija ir šī procesa loģiska sastāvdaļa, kas dabiski mitēties; treškārt, - vienīgais

nopietnais veids, kā pārtraukt emigrāciju tuvākā laikā, ir uzlabot dzīves apstākļus un nodarbinātības iespējas [Zemgals 1910].

Individuālā kritērija kontekstā būtisks bija samērošanas jautājums, respektīvi, kādi būs dzīves apstākļi jaunajā dzīves vietā un kādi ir dzimtenē. To, protams, bija grūti objektīvi konstatēt, atspēkot vai pierādīt. Laikraksts „Latvija” rakstīja – „katrs, kad viņam prasīs, kādēļ iet projām, teiks: „tādēļ, ka tur labāk”. Bet vai tiešām tur labāk, tas vēl liels jautājums” [Andr. L. 1914]. Aktīvai pārceļotāju attaisnošanai presē bija arī negatīvās sekas. Tā ar laiku noveda pie šķietami pretēja, latviešu sabiedrībā ilgstoši kultivētās individuālā lēmuma lomas noliegšanas, pārceļošanā vainojot ekonomisko sistēmu, neražas, zemes īpašnieku, galvenokārt muižnieku patvaļu, valsts politiku vai citus apstākļus, ne vienmēr atzīstot zemnieku vai Baltijas pilsētu iedzīvotāju individuālā lēmuma nozīmi, lai cik negribēta varēja būt šāda alternatīva. Līdzīgi jau no 19. gs. 60. gadiem tika traktēta arī aģitācijas loma lēmuma pieņemšanā par pārceļošanu un šis jautājums palika aktuāls līdz pat aplūkojamā perioda beigām, kad runa bija par latviešu „aizvīlāšanu” uz Ameriku [Paegle 1907].

Individuālā kritērija kontekstā būtiska bija arī negatīvo ekonomisko kopējo ekonomisko seku pretstatīšana individuālajam labumam. Kā jau iepriekš minēts, īpaši kreisajā presē 20. gs. sākumā izskanēja gandarījums par kalpu atalgojuma pieaugumu, kas daļēji bija pārceļošanas sekas. Individuālās izvēles, mobilitātes brīvība bija apstākļi, kas jāņem vērā darbaspēka algotājiem, tajā skaitā zemes īpašniekiem, attiecīgi risinot jautājumu par darbaspēka piesaistīšanu [Jelgavas Lauksaimniecības 1897].

Secinājumi

Agrīnie raksti par pārceļošanu 19. gs. 60. gados priekšplānā izvirzīja „garīgos argumentus”, zemnieku „kopējās rakstura iezīmes”, kuru vidū dominēja vieglprātība. 19. gs. 60.-70. gadu mijā dienaskārtībā tika izvirzīts jautājums par Baltijas zemnieku pārceļošanas reālo demogrāfisko nozīmi, pieļaujot arī indivīda sasniegumus kā kritēriju pārceļošanas vērtējumā.

Liberālāka attieksme pret pārceļošanu bija viens no elementiem jaunajā latviešu zemnieku dzīves skatījumā, ko izvirzīja nacionālā kustība un latviešu nacionālās un saimnieciskās pašapziņas pieaugums. Taču neviennozīmīgo pārceļošanas seku dēļ gan garīgā, gan materiālā ziņā šis viedoklis nekļuva par plaši izplatītu pozīciju. Jaunlatviešu ideoloģijas priekšstatu kontekstā bija jāsamēro nosacītais „ekonomiskais pragmatisms” (ideja par nepieciešamību uzkrāt zināšanas, pieredzi, kapitālu, lai nodrošinātu tālāku saimniecisku, sociālu, tiesisku emancipāciju) un jaunās nācijas pašapziņas, piederības izjūta, atbildība par tās izaugsmes potenciālu (identitātes jautājums – valoda, kultūra, pozīcija pret pārvācošanos/pārkrievošanos). Vērtējumu funkcijas un saturu noteica arī salīdzinoši nelielais

latviešu skaits, ierobežotās iespējas diskutēt par zinātnisku pētījumu secinājumiem un tādus radīt, arī varas iestāžu centieni mazināt pārceļošanu propagandējošu aktivitāšu izplatību.

Atšķirībā no Rietumeiropas, latviešu pārceļošanas gadījumā vispārīgi orientētu raksti salīdzinoši nemainīgi bija saistīti ar pārceļošanas kritiku. Jaunās paaudzes kreisi orientēto izglīto to latviešu aktivitātes 19. gs. 90. gados neiekļāva pārceļošanas pilnīgi attaisnojumu galvenokārt tādēļ, ka nozīmi saglabāja nacionālās piederības ideja. 20. gs. sākumā, kad kreisās idejas ieguva ievērojami plašāku, arī radikālāku ievirzi, pārceļošanas novērtējuma kritēriji paplašinājās, tomēr neizzuda iepriekš pastāvējušie vērtējumi. Pārceļošanas jautājumos tikai daļēji saglabājās citos jautājumos raksturīgais dalījums pa etniskās, politiskās vai sociālās piederības līnijām.

Pašiem pārceļotājiem pieņemamā pragmatiskā materiālā un individuālā pieeja pārceļošanas vērtējumam neguva viennozīmīgu atbalstu publiskajā telpā latviešu vidū. Tomēr pārceļošanas kritika reālo pārceļošanas gaitu daudz neietekmēja un saimnieciskie apstākļi, arī privātās informācijas nozīme noteica pārceļošanas ilgstošu aktualitāti Baltijas zemnieku vidū.

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā

«Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē».

Avoti un literatūra

1. A.B. (1910) P. kunga atbildi uz „Vēstuli iz Maskavas” *Tēvija*, 25. septembris.
2. Abbott, E. (ed.) (1969) *Historical Aspects of the Immigration Problem*. New York: Arno Press.
3. Andr. L. (1914) Latvju mazgruntnieku bērni kā Krievijas lielgruntnieku kalpotāji. *Latvija*, 15. (28.) februāris.
4. Bade, K. J. (2001) Immigration, Naturalization and Ethno-national Traditions in Germany. From the Citizenship Law of 1913 to the Law of 1999. In: Jones, E. J. (ed.) *Crossing Boundaries: the exclusion and inclusion of minorities in Germany and the United States*. [w.p.]: Berghahn Books. P. 29–49.
5. Baltijas Vēstnesis (1890). *Dienas Lapa*, 12. septembris.
6. Barton, H. A. (1994) *A Folk Divided: Homeland Swedes and Swedish Americans, 1840–1940*. [w.p.]: Southern Illinois University.
7. Dzirne, F. (1871) Kā Ģierdam Rubešam un Sāmu salas Trīnītei svešās apmalās klājies. *Mājas Viesis*, 20. marts (1.aprīlis).
8. J. S. (1914) Tautai zudušie latvieši Krievijā. *Tēvija*, 29. marts.
9. Jansons (Brauns), J. (1923) Sešdesmito gadu reformas Krievijā un Baltijā. Grām.: *Kopotu raksti. 3. sēj.: Kultūrvēsturiski un sabiedriski apcerējumi. I*. Rīga: Daile un Darbs. 11.–15. lpp.
10. Jelgavas Lauksaimniecības Biedrības projekts, mazgruntniekiem trūkstošos kalpus atgādāt šurp no citurienes (1897) *Tēvija*, 10. decembris.
11. K. Gr. [Graudiņš, K.] (1893) Precēšanās apstākļi Kurzemē. *Tēvija*, 3. marts.
12. Kozins, M. (1958) *Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
13. Kurzemes aizgājēji (1870). *Baltijas Vēstnesis*, 7. maijs.
14. Labāk zīle rokā, nekā mednis kokā (1865). *Latviešu Avīzes*, 12. augusts.

15. Latvieši Novgorodes guberņā (1869). *Baltijas Vēstnesis*, 1. novembris.
16. Latviešu aizgājēji (1913). *Zemkopis*, 19. jūnijs.
17. Latviešu aiziešanas jautājums (1890). *Baltijas Vēstnesis*, 10. (22.) janvāris.
18. Latviešu dzīve Krievuzemē (1871). *Mājas Viesis*, 25. decembris (1872. gada 6. janvāris).
19. Latviešu izceļošanas iemesli [III] (1911). *Jaunās Latviešu Avīzes*, 2. augusts.
20. Latviešu izceļotāji (1907). *Balss*, 28. marts.
21. Latvju dzīves traģisms svešatnē (1911). *Latvija*, 16. (29.) augusts.
22. Lauku iedzīvotāju aizceļošana un lauku strādnieku lieta Kurzemē (1900). *Tēvija*, 24. maijs.
23. [Paegle, S.] (1907) Mūsu izceļotāji griežas atpakaļ. *Latvija*, 3. (16.) augusts.
24. Paliec iekš zemes un uzturies ar peticību (1865). *Latviešu Avīzes*, 16. septembris.
25. Par Latviešu aiziešanu no dzimtenes (1896). *Balss*, 6. marts.
26. Par laukstrādnieku aiziešanu (1909). *Dzimtenes Vēstnesis*, 20. maijs (2. jūnijs).
27. Par ļaužu iziešanu iz tēvijas (1873). *Mājas Viesis*, 11. (23.) augusts.
28. Par mūsu aizgājējiem (1889). *Dienas Lapa*, 9. februāris.
29. Pērkons [Pētersons, Roberts] (1884). Mūsu zemnieku aiziešanas lietā. *Balss*, 9. (21.) maijs.
30. Porten, Theodosius (1873). Vēstule iz Vidzemes. *Baltijas Vēstnesis*, 24. janvāris.
31. R.T. (1897). Kādi vārdi laimes meklētāju lietā. *Balss*, 14. maijs.
32. Reinbahs, J. (1880). Toropecas apriņķa latvieši. *Balss*, 9. aprīlis.
33. Richards, E. (1985). *A History of Highland Clearances: Emigration, Protest, Reasons*. London etc: Croom Helm.
34. Rose, J. H. (ed.) (1959). *The Cambridge History of the British Empire. Vol. 6*. London & New York: Cambridge University Press.
35. Šteinhardts, K. (1871). Drauga vārds mīļiem tautas brāļiem. *Latviešu Avīzes*, 14. aprīlis.
36. Šulcs, R. (1865). Patiesīgs notikums. *Latviešu Avīzes*, 22. jūlijs.
37. Tā kā Tēvijā nodrukāti daži raksti par Ufas guberņu (..) (1894). *Tēvija*, 23. marts.
38. Valters, M. (1914). *Mūsu tautības jautājums. Domas par Latvijas tagadni un nākotni*. Rīga: A. Valters, J. Rapa un biedri.
39. Valters, M. (1915). Cīņa ar izceļošanu. *Lūdums*, Nr.88.
40. Vanags (1904). Latviešu kolonijas Iekš-Krievijā. *Apskats*, 27. oktobris.
41. Zelta zemes meklētāji (1913). *Zemkopis*, 6. novembris.
42. Zemgals (1910). Kāpēc latvieši aizceļo? *Jaunās Latviešu Avīzes*, Nr. 76.